

*Івченко Ю. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант
Національної академії внутрішніх справ*

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК БАЗОВА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сутнісних характеристик націоналізму та його ролі в становленні й формуванні державного патріотизму.

Ключові слова: патріотизм, націоналізм, державний патріотизм, самоідентифікація, ідеологія.

Постановка проблеми. Проблема реалізації національно-самостворення досі залишається відкритою. З одного боку, цей принцип визнається всіма суб'єктами міжнародного права, а з іншого – на заваді його реалізації стоять прагматичні геополітичні інтереси найбільш потужних держав світу.

Проблема національного самостворення завжди буда актуальною, тому ніколи не залишалася поза увагою видатних учених. Це питання було опрацьовано в роботах німецьких теоретиків О. Бауера та К. Реннера. В Україні цією проблемою займалися такі вчені, як М. Драгоманов, В. Винниченко, М. Грушевський. До сучасних дослідників національної політики належать О. Картунов, І. Курас, О. Куць, В. Лісничий, О. Майборода, Ю. Римаренко та інші.

Метою статті є дослідження такого явища, як націоналізм, у контексті його сприйняття як однієї з основоположних ідей державного патріотизму.

Вклад основного матеріалу дослідження. Націоналізм – світоглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим представникам народу, що виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитись на націю. Головною в націоналізмі є ідея державності й незалежності, самостійності. Але держава – не самоціль, а форма та засіб організації повноцінного життя народу. Народ, у свою чергу, – це не тільки корінний етнос, а й усі етнічні меншини. І справжній (а не змішаний із шовінізмом, з його намаганнями довести виключність і зверхність «своєї» етнонації) націоналізм обстоює право на державність усіх (як корінних, так і некорінних) етнічних груп народу. Коли мета перетворення певного народу на державну націю вже досягнута, націоналізм тим самим остаточно виконує свою історично-конструктивну роль і від нього має залишитися лише патріотизм.

Націоналізм є політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму. Сучасний націоналізм виник наприкінці XVIII ст. в Західній Європі й Північній Америці. Потім він поширився на всю Європу та весь світ. Поряд із соціалізмом він став однією з двох найважливіших ідейних течій XIX ст. У XX ст. націоналізм досяг незрівняного успіху, стрибками нарощуючи свою роль у Європі напередодні й після Першої світової війни, а потім в Азії та Африці переважно після Другої світової війни.

Націоналізм засвідчував і засвідчує, що він може бути складником як імперіалізму, так і антиімперіалізму. Він може бути поєднаним як із прагненнями до політичної, суспільної, економічної й культурної емансипації, так і з відповідними

формами гноблення. У XIX–XX ст. заклик націоналізму привів до того, що такі історично сформовані багатонаціональні великі держави, як Османська імперія та Габсбурзька монархія, розпалися на велику кількість малих держав.

Під закликом націоналізму протягом останніх півтора століть з'явилися такі нові держави, як Греція, Італія, Німеччина, Чехія, Словаччина й Польща. У XIX ст. націоналістичні ідеї підштовхнули європейські держави до колоніальної експансії – створення заморських імперій в Азії, Африці та інших частинах землі. У міжвоєнний період і під час Другої світової війни націоналізм став синонімом нетерпимості, нелюдності й насильства. Під гаслом націоналізму вели війни та вчиняли жахливі злочини.

З одного боку, до націоналізму зверталися, щоб виправдати як насильницьке вигнання людей із їхніх постійних місць проживання, так і завоювання нових територій. З іншого ж боку, з ним пов'язували сподівання на встановлення вільного й справедливого суспільного ладу. Часто націоналізм означав для народів і людей звільнення від політичної та суспільної дискримінації. Отже, націоналізм приховує в собі крайні протилежності й суперечності. Він може означати як звільнення, так і гноблення, він може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози.

Націоналізм може набувати настільки різних форм і «національних» різновидів, що виникає сумнів, чи справді в кожному з цих випадків ми маємо справу з тим самим явищем. Напевне, лише врахування конкретних історичних обставин надає можливість зрозуміти, що позначає чи має позначати в тому чи іншому випадку цей термін.

Слово «націоналізм», що його вперше застосував Йоган Готфрід Гердер у 1774 р. в одному зі своїх творів, набуло поширення в повсякденній мові тільки від середини XIX ст. Протягом десятиліть дослідники так і не дійшли загальноприйнятого визначення націоналізму. Кількість наявних сьогодні визначень націоналізму відповідає кількості різних його виявів, що їх містить історично-політична дійсність, починаючи від XVIII ст.

Відповідно до поглядів британського історика Елі Кедурі, концепція націоналізму вводить у політику екстремістський стиль. Раніше конфлікти виникали через суперечності щодо території або престолонаслідування, це були конфлікти інтересів і тому мали компромісне рішення, то тепер націоналізм окреслює політику як боротьбу за принципи.

Автор зазначає, що націоналізм зміщує принципи з інтересами. Він спричинює конфлікти, що важче піддаються примиренню шляхом переговорів, бо люди зазвичай не поступаються своїми принципами. Наслідки націоналізму здебільшого негативні: замість миру, процвітання й свободи, «він створив нові конфлікти, посилив напруження та приніс лихо великій кількості людей, які стали невинними жертвами політики».

Отже, портрет націоналізму, змальований Е. Кедурі, різко суперечить портретові націоналіста. Замість героїчного вчителя свого народу, ми бачимо фанатика, не здатного порозумітися з корумпованим світом.

Іншою критичною позицією, що стосується наслідків націоналізму, є те, що в ньому зовсім не помічені переваги й надбання націоналістичних відроджень, зокрема варто згадати про ту силу, яку формували в царині культури почуття патріотизму й націоналізму.

Варто зауважити, що Е. Кедурі обирає ті риси націоналізму, руху й ідеології, які актуалізують такі чинники, як таємні змови, тероризм, методи жорстокої помсти соратникам і понад усе нігілізм і тоталітаризм.

Крім цього, Е. Кедурі забуває про користь від націоналізму в країнах, що розвиваються, про той спосіб, яким вони можуть узаконити нові режими, налаштовані на підтримку політичної стабільності та згуртування роз'єданого населення за допомогою єдиної й міцної вуздушки. Він також забуває про приклади націоналізму, який спонукає до конституційних реформ, як це сталося в Індії або Туреччині, не кажучи вже про його користь у наданні законної сили радикальним соціальним змінам і модернізації (Японія та Китай) [1, с. 54].

Націоналізм є доктриною, винайденою в Європі на початку XIX ст. Вона претендує на те, щоб сформувати критерій, за допомогою якого можна визначити одиницю населення, здатну мати виключно власне самоврядування задля законного здійснення влади в державі та для справедливої організації взаємодії між державами. Інакше кажучи, у теорії націоналізму стверджується, що людство природно поділене на нації, що нації розпізнаються за певними критеріями і що єдино законним типом урядування є національне самоврядування.

Крім цього, у соціологічному сенсі дослідження чинників, які впливають на вимоги націоналістів, свідчить, що не лише мова є об'єднувальним фактором. Наприклад, у таких країнах, як Греція, Ізраїль, М'янма, Пакистан та Індонезія, велику роль у самовизначенні становила релігія, яка й забезпечила витонченішу та переконливішу основу для національної ідентичності. У цьому контексті варто зазначити, що лінгвістичний критерій набув соціальної ваги тільки в Європі й на Середньому Сході.

Аналізуючи сутнісний аспект націоналізму, доцільно зауважити, що для таких відомих науковців, як Берк, Руссо, Цімерман, Джефферсон, Монтеск'є та сучасних африканських і азійських націоналістів, нації становлять окремі природні сутності, що втілюють колективну волю.

Основу націоналістичної доктрини становлять кілька позицій, а саме: людство природним чином ділиться на нації; кожна нація має свій самобутній характер; джерелом усієї політичної влади є нація, колектив загалом; задля свободи й самореалізації люди повинні отожднювати себе з нацією; нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах; відданість нації-державі перевершує інші пріоритети; найважливішою умовою всевітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави.

«Ідентичність», «відродження», «історичне коріння», «самозвільнення», «формування нової людини й нової спільноти», «колективний суверенітет і співучасть» – усе це лише деякі з тем, що постійно повторюються в літературі з націоналізму. Вони є провідним імпульсом для конкретних виявів активності націоналістичних рухів: тих філологічних, антропологічних та історичних досліджень невеликих гуртків інтелектуалів, таємних товариств, які рішуче вимагали реформ і незалежності, турботи про символи єднання – прапори, гімни, кордони, військові паради, почесні загиблим героям, святині й музеї, підручники історії тощо.

З'ясувавши сутність націоналізму, варто визначити його типологію. Основними типами націоналізму потрібно вважати

такі: анархічний, радикальний, ліберальний і консервативний.

Анархічний тип самоідентифікації є ірраціональним, тому що реалізується інтуїтивно через співпереживання, є перервним, оскільки визнає унікальність нації й байдуже ставиться до зовнішніх соціальних впливів.

Анархістську програму вперше особливо чітко виклав Вільям Годвін («Розвідка про політичну справедливість», 1793 р.) і П'єр-Жозеф Прудон («Що таке власність?», 1840 р.). На думку цих взірцевих анархістів, людська взаємодія природно відбувається в невеличких автономних спільнотах, які є репрезентативними ядрами етнічного спілкування. В. Годвін підсумував, що засадничими принципами анархізму є небажання коритися нав'язаній владі, зневага до егоїстичної приватновласницької жадібності, природна свобода й природні стосунки та пасивний опір.

Другий різновид – це радикальний націоналізм. Він характеризується радикальними поглядами на економічну, соціальну, внутрішню й зовнішню політику країни, часто зустрічається в поєднанні з шовінізмом і ксенофобією, які роблять акцент на перевагу однієї національності над іншими. Багато таких виявів, включаючи розпалювання міжнаціональної ворожнечі та етнічну дискримінацію, належать до міжнародних правопорушень. Радикальний націоналізм найчастіше притаманний етнічним націоналістам і за своєю структурою протистоїть поміркованому (громадянському, ліберальному). Багато сучасних радикальних рухів підкреслюють своє націоналістичне забарвлення, тому радикальний націоналізм асоціюється з етнічною, культурною та релігійною нетерпимістю, яка засуджується прихильниками поміркованих течій у націоналізмі, хоча вплив і наслідки радикального націоналізму залежать від стану геополітичної ситуації: наприклад, якщо держава знаходиться під контролем іноземної держави, радикальний націоналізм вважається обґрунтованим і справедливим.

До третього виду націоналізму належить ліберальний, що поділяє з радикалізмом його раціональні й матеріалістичні нахили, проте шукає загальних законів і тенденцій, які визначають життя нації. Представники цього напрямку не намагаються досягнути своєї мети революційним шляхом, вони надають очевидну перевагу еволюційним змінам і прагнуть поступових реформ і поступового формування суспільних і політичних інституцій.

Ліберальний націоналізм є плюралістичним і відкритим, він сприймає національні групи як продукт не лише історії, а й людської волі, обирає напрям гуманістичної традиції. Ліберальний націоналізм робить акцент на можливості та важливості вибору [1].

Саме цей різновид націоналізму описує Карл Шурц у своїй промові «Справжній американізм», що була озвучена в 1859 р. в Бостоні: «Справжній американізм, тобто толерантність і рівність прав, поглинув їхні забобони й мирно поглине все, що не відповідає переможному духові наших інституцій».

Це однією формою націоналізму є консервативний різновид. Як і лібералізм, консерватизм є формою поступових перетворень. Він обережно ставиться до змін, але не виступає проти них, якщо вони відбуваються природно. Консерватизм відкидає раціональні пояснення, що спираються на матеріальні аспекти реальності. Натомість він покладається на інтуїтивно органічний розвиток суспільства, який мислиться як духовна цілісність, як трансцендентний порядок.

Цікавою є типологія націоналізму Макса Гайдмана. Він виділив чотири типи націоналізму: 1) націоналізм пригнобле-

них народів (євреї, поляки в Російській імперії, курди); 2) іредентистський націоналізм народів, які прагнуть відокремлення й визволення з-під влади імперій (румуні, болгарі, серби в XIX ст.); 3) запобіжний націоналізм, який ототожнюється з імперіалізмом могутніх національних держав, які на перше місце ставлять власні економічні інтереси; 4) престижницький націоналізм, в основі цього типу лежить культ історичного минулого нації (наприклад, рух неонацистів) [3].

Соціологічну типологію націоналізму запропонував Льюїс Віртс, котрий виділяв такі його види: гегемоністський, партикуляристський, маргінальний і націоналізм меншин.

Гегемоністський націоналізм прагне об'єднати роз'єднані однонаціональні спільноти в одне ціле. До цієї категорії належать німецький націоналізм XIX ст. з його ідеєю створення єдиної Німеччини та його сучасник – італійський націоналізм із його гаслом об'єднання й незалежності Італії.

Партикуляристський націоналізм ґрунтується на вимогах національної автономії та сепаратизму. Він починається з вимог культурної автономії. Найяскравіші приклади його вияву – національно-визвольні рухи в Австро-Угорській, Російській і Оттоманській імперіях XIX – початку XX ст.

Маргінальний націоналізм виникає в прикордонних регіонах сусідніх держав, серед народів, для яких є характерним змішаний тип культури і які схиляються до культури «Батьківщини» (історичні приклади – німці та французи в Ельзасі – Лотарингії, сілезькі й судетські німці та ін.).

І, нарешті, націоналізм меншин, спрямований на захист і визнання самого факту існування цих меншин та їхньої культурної самобутності, коли ці меншини існують усередині іншої, більшої нації [4, с. 196].

Густав Айгайзер, розглядаючи націоналізм як психічний феномен, поділив його на свідомий і підсвідомий.

Перший із них – свідомий націоналізм. Члени об'єктивно існуючої спільноти свідомо оцінюють її саме як «національну» спільноту, змагаються за її престиж, культивують ті її риси (реальні чи ідеальні), що відрізняють її від інших національних спільнот. Другий тип – підсвідомий націоналізм, має ті самі риси, що й попередній, але діє на підсвідомому рівні [5].

Джеймс Андерсон типологізував націоналізм, беручи за основу політичну географію. Класифікація відбувається на підставі двох ситуацій.

Перша – національну територію (кордони) делімітовано. У цьому випадку існують націоналізми автохтонів (Англія, Франція, Іспанія); європейських переселенців (Канада, Венесуела); позаєвропейські реформаторські (Японія, Туреччина, Китай); фашистські (міжвоєнна Німеччина, Італія, Румунія); анти- чи постколоніальні (Лівія, В'єтнам, Замбія).

Друга – потрібна чи бажана територіальна реорганізація. У цій ситуації націоналізми можна поділити на історично сепаратистські (Ірландія, Бельгія, Норвегія в XIX–XX ст.); уніфікаційні (Італія, Німеччина, Польща в XIX–XX ст.); постколоніальні сепаратистські та уніфікаційні (Бангладеш, Сомалі у XX ст.); старі державно-сепаратистські (Шотландія, Каталонія, Квебек в XIX–XX ст.).

Хью Сетон-Уотсон пропонував поділ націоналістичного руху (за метою) на той, що веде боротьбу за незалежність проти іноземного панування; на той, що прагне до об'єднання з уже незалежною державою всіх своїх співвітчизників; рух, що вже досяг незалежності та єдності, але ще повинен формувати національні почуття серед своїх громадян. Тобто, ці рухи можна назвати боротьбою за незалежність і національним будівництвом [5].

На підставі вищевикладеного варто зазначити, що наявні підходи до класифікації націоналізму підтверджують запропоновану вище позицію щодо відсутності загального уніфікованого розуміння чіткої типологізації цього явища, так як на нього впливає велика кількість факторів та індивідуальних особливостей різних націй.

Висновки. Отже, націоналізм як невід'ємне явище людської історії завжди буде мати дискусійний характер, так як його неможливо підігнати під чітко визначені стандарти, але можна окреслити певну сукупність ознак, без яких він не може існувати. Націоналізм – це насамперед почуття (колективне або особисте), іншими словами, вияв або форма суспільної свідомості, явище соціально- або індивідуально-психологічне. По-друге, це світогляд, доктрина, або ідеологія – систематизоване уявлення про світ у межах певного набору абстрактних понять. Зрештою, третє значення слова «націоналізм» – політичний рух, політична програма, в основу якої покладена відповідна ідеологія (доктрина), світогляд.

Література:

1. Кедури Э. Национализм / Э. Кедури ; пер. с англ. А.А. Новохатько. – 4-е изд., расш. – СПб. : Алетейя, 2010. – 136 с.
2. Ліберальний націоналізм. Розділ 4. Конкретні наративи та загальні заявки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://znak25.livejournal.com/29579.html>.
3. Типології націй. Типології націоналізму // Політологія. Навчальні матеріали он-лайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/10470319/politologiya/tipologiyi_natsiy.
4. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму : [монографія] / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
5. Левин К. Типологія націоналізму : [конспект] / К. Левин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.litteralis.com/2009/11/typology-of-nationalism-conspect>.

Ивченко Ю. В. Национализм как базовая идея государственного патриотизма

Аннотация. Статья посвящена исследованию существенных характеристик национализма и его роли в становлении и формировании государственного патриотизма.

Ключевые слова: патриотизм, национализм, государственный патриотизм, самоидентификация, идеология.

Ivchenko Yu. National patriotism and its basic element – nationalism

Summary. The article investigates the essential characteristics of nationalism and its role in the establishment and formation of state patriotism.

Key words: patriotism, nationalism, identity, ideology.